

Received: 2024/8/11
Accepted: 2025/1/8
from 105 to 130

Yahya Rathi

PhD student in theology and Islamic studies, Quran and Hadith Sciences, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.
dr.yahyarasi@gmail.com

Dr. Farhad Idrisi

Associate Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.
(Corresponding Author)
fzedrisi@iauz.ac.ir

Dr. Mohammad Hossein Saeini

Assistant Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

Dr. Hossein Moradi Zanjani

Assistant Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.
hmoradiz@yahoo.com

Keywords:

The story of Moses and Khidr, education, thematic analysis, thematic network, Shiite interpretations, 15th century

Study the educational points of the story of Musa and Khizr in the 15th century Shia interpretations with the method of theme analysis

Abstract

Quranic stories occupy a major part of the Quran. These stories are not only narrative and historical, but also include a wide range of moral, mystical, social, scientific, etc. teachings. Among them, the story of Moses and Khidr is of particular importance due to some features and has been the focus of commentators. In this study, which was conducted analytically among 15th century Shiite interpretations, using the method of content analysis and relying on the text of twenty-three interpretations of the story of Moses and Khidr, the network of educational themes was identified and its systematic structure was drawn. After drawing the network of educational themes, the weight of the basic themes under each of the organizing and comprehensive themes was also determined. The organizing themes of education and training in this study, in order of weight, are: how to deal with the student, the importance of education and training, the manners of learning knowledge, the method of teaching, patience in the path of learning knowledge, and the importance of the teacher; The theme of how to deal with the student has the most weight, which shows that the Shiite commentators of the 15th century attached great importance to the interaction between the teacher and the student. The findings of this study show that concepts such as not raising doubts in the minds of the students, God's command to learn knowledge, patience in acquiring knowledge, humility towards the teacher, respect for the teacher, and the use of appropriate educational methods are emphasized in the interpretations.

بررسی نکات تربیتی داستان موسی و خضر در تفاسیر شیعی قرن ۱۵ با روش تحلیل مضمون

یحیی راثی

دانشجوی دکتری رشته‌ی الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.
dr.yahyarasi@gmail.com

دکتر فرهاد ادریسی

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران (نویسنده‌ی مسئول).
fzedrisi@iauz.ac.ir

محمدحسین صائینی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

حسین مرادی زنجانی

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.
hmoradiz@yahoo.com

واژگان کلیدی:

داستان موسی و خضر، تعلیم و تربیت، تحلیل مضمون، شبکه‌ی مضامین، تفاسیر شیعی، قرن پانزدهم.

چکیده

داستان‌های قرآنی بخش عمده‌ای از قرآن را به خود اختصاص داده‌اند. این داستان‌ها تنها جنبه‌ی روایتگری و تاریخی ندارند، بلکه شامل طیفی وسیع از آموزه‌های اخلاقی، عرفانی، اجتماعی، علمی و... هستند. در این میان، داستان موسی و خضر به سبب برخی ویژگی‌ها اهمیت خاصی دارد و مورد توجه مفسران قرار گرفته است. در این پژوهش که به صورت تحلیلی میان تفاسیر شیعی قرن ۱۵ صورت گرفته است، با استفاده از روش تحلیل مضمون و با تکیه بر متن بیست و سه تفسیر درباره‌ی داستان موسی و خضر، شبکه‌ی مضامین تعلیم و تربیت شناسایی شد و ساختار نظام‌مند آن ترسیم گردید. پس از ترسیم شبکه‌ی مضامین تعلیم و تربیت، وزن مضامین پایه‌ی ذیل هرکدام از مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر نیز مشخص شد. مضامین سازمان‌دهنده‌ی تعلیم و تربیت در این پژوهش به ترتیب وزن عبارت‌اند از: نحوه‌ی مواجهه با شاگرد، اهمیت تعلیم و تربیت، آداب علم‌آموزی، نحوه‌ی آموزش، صبر در راه علم‌آموزی و اهمیت استاد. از این میان، مضمون نحوه‌ی مواجهه با شاگرد بیشترین وزن را به خود اختصاص داده است که نشان می‌دهد، مفسران شیعه‌ی قرن ۱۵ به تعامل استاد و شاگرد اهمیت فراوانی می‌داده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیمی مانند شبهه نینداختن در ذهن شاگردان، دستور خدا برای علم‌آموزی، صبر در راه کسب علم، تواضع نزد استاد، احترام به استاد و استفاده از روش‌های مناسب آموزشی در تفاسیر مورد تأکید قرار گرفته است.

قرآن کریم بزرگ‌ترین و البته ماندگارترین معجزه‌ی الهی است که از جانب خداوند متعال برای هدایت انسان‌ها نازل شده و تا قیامت بدون تحریف، در اختیار انسان‌ها قرار گرفته است تا با استفاده از آن، راه خویش را بیابند و به خدای خویش نزدیک‌تر شوند. محتوای قرآن نشان می‌دهد که دربرگیرنده‌ی همه‌ی نیازهای انسان‌ها و جوامع بشری در هر دوره و زمانی است. اندیشمندان مسلمان معتقدند، موضوعات و مسائلی که در قرآن مطرح شده، ترسیم‌کننده‌ی راه و روش و مسائلی است که بشریت با استفاده از آن‌ها می‌تواند معضلات فرهنگی و اجتماعی جوامع را برطرف کند و در علوم مختلف پیشرفت نماید، هرچند این مسئله نیازمند دو گام اساسی است: اول، بهره‌گیری از دانش‌های گوناگون برای فهم زبان و محتوای قرآن؛ دوم، استفاده از روش‌های پژوهشی مناسب برای کشف و شناسایی دقیق و نظام‌مند مضامین و موضوعات مطرح‌شده در آن (پاکتچی، ۱۳۹۲، ص ۱۲-۱۴).

داستان‌های قرآنی که به قصص قرآنی معروف‌اند، بخش چشمگیری از قرآن کریم را تشکیل می‌دهند. این داستان‌ها صرفاً روایت‌های تاریخی نیستند، بلکه حاوی معانی عمیق و درس‌های آموزنده‌ای هستند که برای هدایت و تربیت انسان‌ها ارائه شده‌اند. عبرت‌آموزی، آموزش مفاهیم اخلاقی، تبیین معارف دینی، توجه دادن به ابعاد مختلف زندگی، تثبیت ایمان، جذب مخاطب و... برخی از جنبه‌های مختلف اهمیت قصص قرآنی هستند (اشرفی، ۱۳۸۰).

در میان داستان‌های قرآنی، داستان ملاقات حضرت موسی و خضر^(ع) یکی از داستان‌های عجیب و شگفت‌آور است که همواره مورد توجه مفسران قرار گرفته و مفاهیم و تفاسیر بسیاری از آن استنباط و استخراج شده است. با توجه به اینکه داستان ملاقات حضرت موسی و خضر^(ع) یک‌بار در قرآن ذکر شده، غالب موارد تفسیری بیان شده درباره‌ی این داستان برای برطرف کردن ابهامات احتمالی در آن مبتنی بر روایات وارد شده از ائمه معصومین است (سبحانی تپریزی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۲۱۳). درباره‌ی موضوع مقایسه‌ی تطبیقی داستان موسی و خضر در تفاسیر مقاله‌ی مستقلاً نوشته نشده است و غالب مقالاتی که درباره‌ی این داستان نگاشته شده‌اند، به صورت موردی نظر یکی از مفسران را درباره‌ی داستان و ابعاد مختلف آن بررسی کرده‌اند؛ مانند مقاله‌ی «نکات تربیتی مریبگری در داستان موسی و خضر^(ع) از منظر قرآن و روایات» که با استفاده از تفاسیر مختلف برخی از نکات تربیتی را استنباط و تبیین کرده است (حدادی، ۱۴۰۲) و مقاله‌ی «بررسی تحلیلی ظرایف و اشارات داستان حضرت موسی و خضر^(ع) بر مبنای روایات تفسیری فریقین» که به بیان ملاک اعتبارسنجی روایات تفسیری پرداخته است (میراحمدی و طالبی طرقی، ۱۳۹۹)؛ همچنین مقاله‌ی «تحلیل اصول تعلیمی برآمده از قصه‌ی حضرت موسی و خضر^(ع)» که به استنباط اصول تعلیمی در سه بخش اصول تعلیمی مشترک استاد و شاگرد، اصول تعلیمی اختصاصی شاگرد و اصول تعلیمی اختصاصی استاد اختصاص دارد (یوسفی، ۱۴۰۱). مقاله‌ی «مؤلفه‌های مدیریتی قرآن در قصه‌ی موسی و خضر» به دنبال یافتن مؤلفه‌های مدیریتی در حوزه‌ی یادگیری سازمانی و نگرش سیستمی است (لطفی و دیگران، ۱۳۹۸) و مقاله‌ی «آداب شاگردی و استادی در بازخوانی آیات مرتبط

با موسی (ع) و خضر (ع)» به بازخوانی دیدگاه مفسران درباره‌ی آداب شاگردی و استادی پرداخته است (شاهرودی و نورانی نگار، ۱۳۹۴). غالب این مقالات مستخرج از پایان‌نامه‌هایی هستند که در این باره نگاشته شده‌اند.

مطالعه‌ی موردی تفاسیر و بررسی مفاهیمی که هر مفسر در تفسیر آیات مختلف ارائه کرده است، تنها برداشت یک مفسر را نسبت به آیات نشان می‌دهد، درحالی‌که مقایسه‌ی تطبیقی میان تفاسیر مختلف می‌تواند دایره‌ی دید وسیعی به پژوهشگر بدهد و ضمن مقایسه‌ی آرای آن‌ها، برتری هرکدام از آن‌ها را بر دیگر و یا وجه تشابهات و تمایزات آن‌ها را روشن کند (رستمی‌هرانی، ۱۳۹۸) و چه‌بسا در پس این روشن شدن ابعاد مختلف و مقایسه‌ی آن‌ها با یکدیگر، بعضی از ارتکازات ذهنی را تغییر دهد که بر فکر و اندیشه‌ی پژوهشگر سایه افکنده است.

بررسی مقایسه‌ای میان تفاسیر مختلف علاوه بر گشودن افق‌های جدید مقابل پژوهشگران و کمک به یافتن اضلاع ناپیدای آیات و موضوعات از راه تفکر در اختلاف‌ها و شباهت‌های آرای مفسران، پژوهشگران را از حصرگرایی رها می‌کند و امکان وقوف بر ابعاد ناپیدای آیات و موضوعات مورد تفسیر را فراهم می‌نماید (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۵، ص ۲۹۵) و کمک می‌کند تا اختلاف‌های صوری و نزاع‌های لفظی از دایره‌ی بحث‌ها خارج شوند (نجازادگان، ۱۳۸۳، ص ۱۴) و به پژوهشگر این اجازه را می‌دهد تا از نتایج پیوند فکری در وسیع‌ترین حد خود استفاده نماید (حکیم، بی‌تا، ص ۱۴). پژوهش حاضر با توجه مسائلی که در بالا بدان‌ها اشاره شد، با استفاده از تحلیل کیفی و استفاده از تکنیک تحلیل مضمون و بهره‌گیری از نرم‌افزار MAXQDA صورت گرفته است؛ بنابراین، هم از نظر عنوان و گستره‌ی پژوهش و هم از نظر روش نوآوری دارد.

۲- روش‌شناسی

پژوهش‌های کیفی صرفاً از روش‌های خاصی استفاده نمی‌کنند که متعلق به رویکردی خاص یا نظریه‌ای خاص باشد که یک پارادایم واحد داشته باشد (اووه، ۱۴۰۱، ص ۱۸). تحلیل مضمون یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی است که می‌توان از آن برای سازمان‌دهی مضامین شناخته‌شده در چهار یا پنج سطح استفاده کرد (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰). هرچند به عقیده‌ی برخی از دانشمندان روش تحقیق مانند بویاتزیس، تحلیل مضمون تنها ابزاری مناسب برای روش‌های تحقیق مختلف است (Boyatzis, 1998, p. 137)؛ یا ریان و برنارد نیز کدگذاری مضامین را فرایند پیش‌نیاز تحلیل‌های اصلی و بخش مقدماتی روش کیفی می‌دانند، نه روشی مستقل و خاص (Ryan & Bernard, 2000, p. 772)؛ اما به عقیده‌ی براون و کلارک، تحلیل مضمون یک روش ویژه برای تحلیل متون است که مزایای مختلفی دارد (Braun & Clarke, 2006). بنا بر آنچه گفته شد، تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است که می‌تواند الگوهای معنادار در مضامین دو متن متفاوت را نشان دهد و زمینه‌ی مناسبی برای مقایسه آن‌ها فراهم آورد (عترت‌دوست و زاهد، ۱۴۰۲). ماتریس مضامین نیز از ابزارهای روش تحلیل مضامین است که برای مقایسه‌ی مضامین با یکدیگر و یا مقایسه‌ی مضامین در منابع داده‌ها به‌کار می‌رود.

ماتریس شامل تقاطع ردیف‌ها و ستون‌ها است و در آن ترکیبی از دو فهرست به‌صورت جدول توافقی ارائه می‌شود و می‌توان ماتریس‌های مختلف با ترکیب‌های متفاوتی ایجاد کرد (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۴۰۰، ص ۱۷۷).

با توجه به اینکه متن تفاسیر قرآن مشتمل بر داده‌های کیفی فراوانی است که درصدد شرح و تبیین معانی پنهان در قرآن با به‌کارگیری روش‌های مختلف تفسیری هستند و طبیعتاً مضامین مختلفی را در دل خود جای داده‌اند که این مضامین علاوه بر اینکه نشأت گرفته از منهج علمی و پیش‌فرض‌های ذهنی مفسران قرآن است، می‌تواند نشان‌دهنده‌ی اهمیت موضوعات خاص در دیدگاه مفسر و یا بی‌اهمیت بودن برخی از موضوعات باشد. در صورتی که بتوان شبکه‌ی مضامین میان تفسیر را به‌دست آورد، به‌راحتی می‌توان اختلافات و تشابهات آن‌ها را مشخص کرد.

بر اساس این، متن تفاسیر شیعی قرن ۱۵ با رویکرد استقرایی بررسی شد و پس از کدگذاری اولیه، گام‌های روش تحلیل مضمون شامل تجزیه‌ی متن و استخراج مضامین پایه، تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده و ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر (خنیفر، ۱۳۹۶، ص ۵۱-۶۶) بر روی داده‌ها اجرا گردید. گفتنی است، از ۲۹ تفسیر شیعی که در قرن ۱۵ نگاشته شده‌اند، داستان موسی و خضر در ۲۳ تفسیر بررسی شده است که از این قرارند: منشور جاوید (سبحانی تبریزی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۲۱۳-۲۳۸)؛ تفسیر البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن (صادقی تهرانی، بی‌تا-الف، ص ۳۰۰-۳۰۲)؛ الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه (صادقی تهرانی، بی‌تا-ب، ج ۱۸، ص ۱۳۳-۱۷۱)؛ من وحی القرآن (فضل‌الله، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۳۵۸-۳۸۰)؛ التفسیر لکتاب الله المنیر (کرمی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۶۴-۲۷۵)؛ من هدی القرآن (مدرسی، بی‌تا، ص ۶، ص ۴۴۶-۴۶۹)؛ ترجمه‌ی المیزان (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۱۳، ص ۴۶۷-۴۹۶)؛ تفسیر تسنیم (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج ۵۲، ص ۱۸۶-۳۸۲)؛ اטיب البیان فی تفسیر القرآن (طیب، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۷۸-۳۹۳)؛ تفسیر احسن الحدیث (قرشی بنابی، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۴۰-۲۵۹)؛ تفسیر جامع (بروجردی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۰۹-۲۱۶)؛ تفسیر روشن (مصطفوی، ۱۳۷۲، ج ۱۳، ص ۲۷۷-۲۸۵)؛ تفسیر راهنما (جمعی از محققان و هاشمی رفسنجانی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۳۹-۳۷۵)؛ تفسیر نمونه (مکارم شیرازی و جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۴۷۹-۵۲۳)؛ تفسیر نور (قرائتی، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۹۴-۲۱۵)؛ تفسیر کوثر (جعفری، بی‌تا، ج ۶، ص ۴۳۰-۴۴۵)؛ تفسیر علیین (سید کریمی حسینی، بی‌تا، ص ۳۰۱-۳۰۳)؛ مخزن العرفان در تفسیر قرآن (امین، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۱-۶۹)؛ روان جاوید در تفسیر قرآن مجید (ثقفی تهرانی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۳۵-۴۴۶)؛ پیام قرآن (جمعی از فضلا و مکارم شیرازی، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۳۸-۲۵۴)؛ التفسیر المعین للواعظین و المتعظین (کاشانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۷۶۸-۷۷۶)؛ الموسوعة القرآنیة، خصائص السور (شرف‌الدین، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۱۱۵-۱۱۷)؛ تفسیر حکیم (انصاریان، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۱-۶۵) به زبان فارسی و تألیف حسین انصاریان. اطلاعات اولیه شامل آرای ۲۳ مفسر درباره‌ی آیات مربوط به داستان حضرت موسی و خضر، ابتدا در نرم‌افزار MAXQDA وارد شد و پس از کدگذاری اولیه و مشخص کردن کدهای پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، علاوه بر اینکه خروجی گرافیکی توسط خود نرم‌افزار تهیه گردید، برای دسته‌بندی و ترسیم شبکه‌ی مضامین خروجی اطلاعات به نرم‌افزار Excel منتقل شد و درنهایت، برای ارائه‌ی تحلیل

متنی از آن‌ها استفاده گردید.

۳- مراحل اجرای تحلیل مضمون

چنانکه گفته شد، تحلیل مضمون یک روش تحقیق کیفی است که برای شناسایی، تحلیل و تفسیر الگوهای معنادار در داده‌های کیفی استفاده می‌شود. تحلیل مضمون ۳ مرحله کلی و اصلی دارد که از این قرار است: جستجو و شناسایی مضامین پایه با مطالعه عمیق و چندین بار داده‌ها، ایجاد مضامین سازمان‌دهنده با گروه‌بندی مضامین پایه و تعیین سلسله‌مراتب احتمالی مضامین و درنهایت، شناسایی مضامین فراگیر. در ادامه، نحوه اجرای این سه مرحله کلی در این پژوهش توضیح داده می‌شود.

۳-۱- بررسی متن و مشخص کردن مضامین پایه

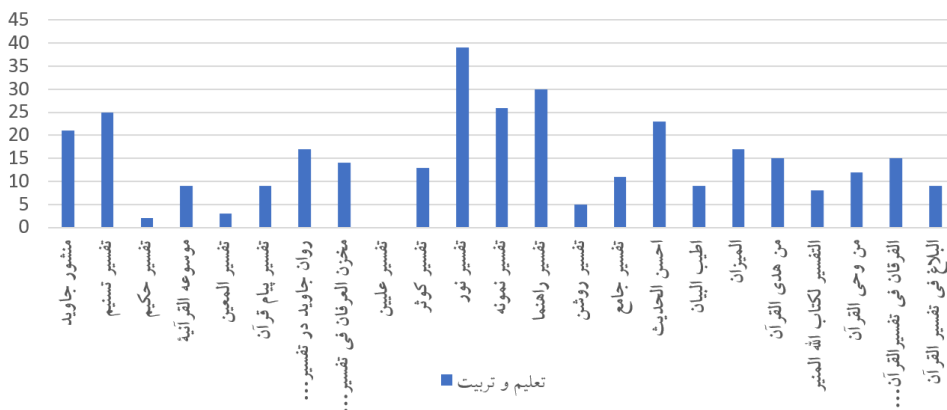
پس از مطالعه متن این ۲۳ تفسیر و تجزیه‌ی متن آن‌ها و تنظیم اولیه‌ی مضامین و کدگذاری مضامین، تعداد ۳۳۲ مضمون پایه درباره‌ی مسئله تعلیم و تربیت استخراج گردید. تعداد مضامین پایه‌ی هریک از تفاسیر در جدول زیر مشخص شده است.

تفسیر	تعلیم و تربیت	تفسیر	تعلیم و تربیت
تفسیر علیین	۰	مخزن العرفان فی تفسیر القرآن	۱۴
تفسیر حکیم	۲	من هدی القرآن	۱۵
تفسیر المعین	۳	الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن	۱۵
تفسیر روشن	۵	روان جاوید در تفسیر قرآن مجید	۱۷
التفسیر لکتاب الله المنیر	۸	المیزان	۱۷
موسوعه القرآنیة	۹	منشور جاوید	۲۱
تفسیر پیام قرآن	۹	احسن الحدیث	۲۳
اطیب البیان	۹	تفسیر تسنیم	۲۵
البلاغ فی تفسیر القرآن	۹	تفسیر نمونه	۲۶
تفسیر جامع	۱۱	تفسیر راهنما	۳۰
من وحی القرآن	۱۲	تفسیر نور	۳۹
تفسیر کوثر	۱۳	جمع	۳۳۲

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، بیشترین مضامین تربیتی به تفسیر نمونه اختصاص دارد و کمترین مضامین پایه مربوط به تفسیر علیین است. این اختلاف میان مضامین پایه‌ی تعلیم و تربیت علل مختلفی می‌تواند داشته باشد؛ مانند اختلاف در حجم مطالب ارائه‌شده‌ی مفسران، اختلاف دیدگاه مفسران نسبت به مسئله، تفاوت زمانی مفسران و اینکه چه مطالبی در زمان نگارش تفسیر در جامعه اهمیت بیشتری داشته و...؛ بنابراین، این اختلاف مضامین پایه‌ی تعلیم و تربیت

امری طبیعی است و با توجه به اینکه هدف این پژوهش استخراج نکات تربیتی از تفاسیر شیعی قرن ۱۵ است، به این تحقیق آسیبی نمی‌رساند. نمودار زیر وزن مضامین پایه در تفاسیر مختلف را نشان می‌دهد.

نمودار مضامین مختلف در تفاسیر

گفتنی است، مضامین پایه تنها به متن مفسران اختصاص داده شد و هیچ مضمون پایه‌ای از ترجمه‌ی آیات استخراج نگردید که آن‌هم به قلم مفسر است. باید به این نکته توجه داشت که شناخت مضامین از مهم‌ترین مراحل تحلیل مضمون است و ارتکازات ذهنی و فکری محقق می‌تواند در نحوه‌ی شناخت و عنوان‌بندی مضامین مؤثر باشد. برای آشنایی با نحوه‌ی اختصاص مضامین پایه به متن تفاسیر، به‌عنوان نمونه، در جدول ذیل برخی از مضامین پایه‌ای ارائه می‌شود که از تفسیر منشور جاوید و نمونه استخراج شده است.

«به موسی گفت: تو حوصله‌ی کارهای مرا نداری؛ زیرا که از باطن آن‌ها مطلع نیستی. موسی گفت: انشاءالله که حوصله خواهم داشت و با تو مخالفتی نخواهم کرد.»	آموزش به صبر و حوصله نیاز دارد.
«عالم گفت: حالا که چنین شد، هر کاری که من کردم از من مپرس و اعتراض مکن تا خودم به تو خیر دهم. با این قرار به راه افتادند.»	تسلیم و سکوت در مقابل معلم
«کشتی را شکافتی که مسافران را غرق کنی؟ کار بدی کردی! عالم گفت: مگر نگفتی که حوصله‌ی کارهای مرا نداری؟!»	اعتراض اول موسی به معلم
«فراموش کردم، بر من سخت مگیر.»	سخت‌گیری نکردن بر شاگردان
«موسی از دیدن آن کار داغ شد و فریاد کشید: آیا انسان بی‌گناهی را کشتی، بی‌آنکه جنایتی کرده باشد؟ حقا که کار ناپسندی کردی!»	اعتراض دوم موسی به معلم
«گفت از برای خضر موسی: آیا متابعت کنم ترا بر اینکه تعلیم کنی؟»	کسب اجازه برای علم‌آموزی

«که به تو تعلیم شده از رشد و صلاح انسان بهر مرتبه که نائل شود، محدود است.»	ملاقات با خضر برای رشد موسی بود.
«و بالاخره قابل زیادتی هست.»	علم آموزی برای همه
«که مرا نگهداری فرماید و توفیق صبر عنایت کند. «و لَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا»؛ پس از توفیق صبر و مشیت حق دیگر مخالفت با شما نمی‌کنم در هیچ امری و می‌دانم که عملیات شما صحیح و به‌جا و به‌موقع است.»	تسلیم و سکوت در برابر معلم
«موسی گفت: آیا کشتی را شکستی برای اینکه اهل کشتی را در دریا غرق کنی؟ هرآینه کار بسیار ناپسندی کردی (تنبیه)! کشتی را خراب کردن چندین معصیت بزرگی را در بردارد.»	اعتراض اول موسی به معلم
«و سخت مگیر بر من و به‌زحمت مینداز.»	سخت‌گیری نکردن بر شاگردان
«قَالَ لَهُ مُوسَى وَ قَدْ عَرَفَهُ مَا عَرَفَهُ اللَّهُ إِيَّاهُ هَكَانَتْهُ كَمَا عَرَفَهُ مَكَانَهُ هَلْ أَتَيْعُكَ فِي مَشِيكَ وَ مَمَشَاكَ عَلَيَّ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ مِنْ عِلْمِ لَدْنِي رَبَانِي زُشْدًا فِي تَعْلِيمِي إِيَّاهُ كَمَا فِي تَعْلَمِكَ.»	ادب و تواضع نزد استاد
«قَالَ لَهُ مُوسَى وَ قَدْ عَرَفَهُ مَا عَرَفَهُ اللَّهُ إِيَّاهُ هَكَانَتْهُ كَمَا عَرَفَهُ مَكَانَهُ هَلْ أَتَيْعُكَ فِي مَشِيكَ وَ مَمَشَاكَ عَلَيَّ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ مِنْ عِلْمِ لَدْنِي رَبَانِي زُشْدًا فِي تَعْلِيمِي إِيَّاهُ كَمَا فِي تَعْلَمِكَ.»	کسب اجازه برای علم آموزی
«قَالَ لَهُ الْخَضِرُ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَسْتَحِيلًا مَعِيَ صَبْرًا اسْتِحَالَةً بِاخْتِيَارٍ.»	صبر شرط علم آموزی
«قَالَ فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي عَلَى صَعوبَتِهَا فَلَا تَسْتَلْئِنِي عَنْ شَيْءٍ تَرَاهُ خِلَافَ الْحَقِّ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا فَلَا تَسْتَعْجَلْ فِي سِئْوَالِكَ وَ لَكِنَّهُ أَمْرٌ إِمْرٌ عَجَابٌ.»	تسلیم و سکوت در برابر معلم
«فقد و كل موسى بعلم لا يطيقه خضر.»	موسی در امور شریعت از خضر عالم‌تر بود.
«كما و كل خضر بعلم لا يطيقه موسى.»	خضر علم لدنی داشت.
«فصر اليه و...»	دستور خدا برای مسافرت به‌منظور آموختن
«ان اتبع رجلا عند ملتقى البحرين و أتعلم منه.»	معلم بودن خضر
«فاخرج موسى الحوت و غسله الماء و وضعه على الصخرة و مضيا و نسيا الحوت و كان ذلك الماء ماء الحيوان فحیی الحوت و دخل الماء.»	محل ملاقات نزدیک آب حیات بود.
«و لکی لا تكون هذه البداية مزعجة غير متقبلة من صالح الی نبي و بعد هذه الآداب و الحرمات المسبقة، يعذره المعلم في «لَنْ تَسْتَطِيعَ» ب «وَ كَيْفَ تَصْبِرُ» علی ما ترى من خلاف الشرعة و هو خلاف العدالة و العصمة أن يسكت...»	صبر شرط علم آموزی
«قَالَ لَهُ هَلْ أَتَيْعُكَ عَلَيَّ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ مَا يَرشُدُنِي أَكْثَرَ إِلَى وَجْهِ الْمَصْلُحَةِ وَ...»	کسب اجازه برای علم آموزی
«معلوماتك لَنْ تَسْتَطِيعَ فِي حَرَكَتِكَ مَعِيَ صَبْرًا لِأَنِّي.»	صبر شرط علم آموزی
«قد فعلت فعلاً منكراً فيما يظهر عليه لأن ما يتسبب عن فعلك شيء له أهميته.»	اعتراض اول موسی به معلم

نحوه‌ی برخورد خضر با اعتراض اول موسی (خونسردی)	«فأجابہ الخضر بقوله أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا»
قبول عذر شاگرد یا دوست	«لا تحمل علی حمله تضایقنی بها أشد المضایقة»
علم سبب صبر بر مشکلات است.	«وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا» / علما.
صبر شرط علم‌آموزی	«سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا [۶۹] قَالَ فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْتَلْنِي عَنْ شَيْءٍ»
نحوه‌ی برخورد خضر با اعتراض اول موسی (خونسردی)	«مِنْ أَمْرِي عُسْرًا» أَيْ لَا تَعْسِرْ عَلَى الْأَمْرِ بِالْمُؤَاخَذَةِ عَلَى الْمُنْسَى.
کسب اجازه برای علم‌آموزی	«آیا اجازه می‌دهی که با تو بیایم و تو را بر این اساس پیروی کنم که آنچه خدا به تو داده است، برای اینکه من هم به‌وسیله‌ی آن رشد یابم، به من تعلیم دهی؟ و (یا) آنچه را که خدا از رشد به تو داده است، به من هم تعلیم دهی؟»
علم سبب صبر بر مشکلات است.	«چهارم اینکه قدرت بر صبر را با نفی سبب قدرت که عبارت است از احاطه و علم به حقیقت و تأویل واقع، نفی می‌کند...»
توجه استاد به استعدادهای علم‌آموز	پس جمله‌ی «إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا...»، اخبار به این است که تو طاقت روش تعلیمی مرا نداری، نه اینکه تو طاقت علم را نداری.
کسب اجازه برای علم‌آموزی	«آیا اجازه می‌دهی که با تو بیایم و تو را بر این اساس پیروی کنم که آنچه خدا به تو داده است، برای اینکه من هم به‌وسیله‌ی آن رشد یابم، به من تعلیم دهی؟»
کسب اجازه برای علم‌آموزی	«پس از ملاقات موسی و خضر، موسی به خضر گفت: که من برای تعلم نزد شما آمدم. آیا به من اجازه می‌دهی شما را همراهی کنم تا از آنچه خدا به تو آموخت و مایه‌ی رشد من است، به من بیاموزی.»
توجه استاد به استعدادهای علم‌آموز	«خضر صبر موسی بر روش تعلیمی‌اش و آنچه را که او مأمور به انجام دادن آن بود، به شدت نفی کرد و فرمود: تو نمی‌توانی آنچه را در راه تعلیم از من می‌بینی، تحمل کنی؛ یعنی طاقت روش تعلیمی مرا نداری، نه اینکه تاب علم مرا نداری...»
هدف اصلی آموزش و فراگیری علم دستیابی به رشد است.	هدف اصلی آموزش و فراگیری علم دستیابی به رشد است.
ملاقات با خضر برای رشد موسی بود.	هدف اصلی تعلیم و تعلم رشدیابی است؛ از این‌رو، موسای کلیم که خدا او را مأمور فراگیری دانش از خضر کرد...
ادب و فروتنی برای علم‌آموزی	از دید برخی مفسران، این آیات دلالت دارند که حضرت موسی برای یادگیری از حضرت خضر، گونه‌های فراوانی از ادب و لطف را در پیشگاه او رعایت کرده است و در این زمینه دوازه مورد را یادآور شده‌اند که به دو نمونه اشاره می‌شود.

ادب و تواضع نزد استاد	موسی گفت: هرچه می‌دانی، به من بیاموز، بلکه فرمود بخشی از آنچه خدا به تو آموخت، به من بیاموز؛ چون حرف این در مما برای تبعیض است و این کمال ادب و تواضع شاگرد در پیشگاه آموزگار است.
دستور خدا برای مسافرت برای آموختن	می‌فرماید: تو چه میدانی که من علم و دانش را کجا نهاده‌ام و او را رهبری و هدایت کن به مکانی که مرد داناتری از او در کنار سنگی در محل التقا و اتصال دو دریا است و به موسی بگو: از معلومات آن مرد استفاده نماید...
باید دنبال استاد بود.	کرده و اینک برای تنبیه خویشتن باید در جستجوی آن دانشمند برود.
پرسش برای علم‌آموزی	در معارف الهیه آمده، موسی از خضر پرسید: آراسته به کدام حقیقت شده‌ای که به من مأموریت داده‌اند از تو بخشی از اسرار و واقعیات را بیاموزم و...
باید دنبال استاد بود.	موسی ^(ع) ملاقات با خضر ^(ع) را آن اندازه مهم و باارزش می‌دانست که حتی جست‌وجو در زمانی طولانی را برای آن روا می‌دید.
شیطان مانع علم‌آموزی	همسفر موسی با ادات حصر، فراموشی خود را تنها به شیطان منتسب کرد؛ یعنی هیچ عاملی دیگری در کار نبوده است؛ بنابراین، این نتیجه به دست می‌آید که شیطان به هر طریقی می‌خواست که مانع ملاقات موسی و خضر ^(ع) شود.
تحمل سختی برای دانش	دستیابی به آرمان‌ها- حتی برای پیامبران- نیازمند تلاش و تحمل رنج و سختی است.
کسب اجازه برای علم‌آموزی	موسی ^(ع) از خضر ^(ع) برای همراه شدن با او، اجازه خواست.
احساس نیاز برای علم‌آموزی	موسی ^(ع) به «علم لدنی» خضر ^(ع) احساس نیاز می‌کرد.
ادب و تواضع نزد استاد	اظهار آمادگی برای تبعیت، نشان خضوع موسی ^(ع) در برابر کردار خضر ^(ع) و اظهار اشتیاق به آموختن حاکی از تواضع موسی در برابر علم او است.
هدف علم رشد است.	موسی ^(ع) برای رسیدن به رشد و تکامل برتر از راه تحصیل دانش، در تلاش بود.
برای رسیدن به رشد به استاد نیاز داریم.	پیمودن راه تکامل و رسیدن به معارف ویژه الهی نیازمند معلم و راهنما است.
تحمل سختی برای دانش	در مقام طلب علم، از رنج مسافرت و تحمل ذلت و فروتنی مضایقه نکند.
فروتنی برای علم‌آموزی	حضرت خضر بود؛ چون برای تحصیل علم مخصوصی نزد او حاضر شده بود با کمال خضوع و خشوع...
ادب در علم‌آموزی	با کمال ادب جواب داد.

۳-۲- شناسایی مضامین سازمان‌دهنده

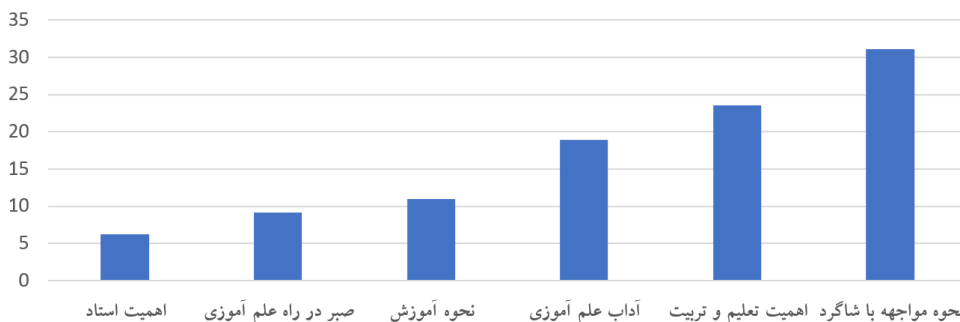
همان‌گونه که در مرحله‌ی پیش اشاره شد، ارتکازات ذهنی و فکری محقق می‌تواند در نحوه‌ی شناخت و عنوان‌بندی مضامین مؤثر باشد؛ بنابراین، لازم است تا پایایی و روایی پژوهش از سوی محققان دیگر تأیید شود؛ بنابراین، علاوه بر نویسنده‌ی مسئول که متن تفاسیر را چند بار مطالعه کرد و مضامین پایه را دوباره برای متن تفاسیر نوشت، اساتید راهنما و مشاور نیز متن تفاسیر را مطالعه نمودند و علاوه بر بررسی مضامین اختصاص‌یافته‌ی پیشین مضامین پیشنهادی خویش را نیز ارائه کردند که مقایسه‌ی همه‌ی این مراحل نشان داد که مضامین اولیه و مضامین پیشنهادی

بعدی تا حد نسبتاً فراوانی با یکدیگر همپوشانی دارند. البته برخی از مضامین پیشنهادی بعدی جایگزین مضامین پیشین شدند و یا در صورتی که جزو مضامین اولیه نبودند، به مجموعه‌ی مضامین پایه اضافه گردیدند؛ بنابراین پایایی جداول مضامین پایه‌ی تفاسیر تأیید شد. درباره‌ی روایی نیز علاوه بر همپوشانی که در بالا بدان اشاره گردید، اختصاص کدهای سازمان‌دهنده به مضامین اولیه‌ی این تفاسیر نشان داد که روند اختصاص مضامین پایه به‌درستی انجام شده است و مضامین سازمان‌دهنده در میان این تفاسیر اشتراک فراوانی دارند. دسته‌بندی انجام‌شده‌ی میان مضامین پایه نشان داد که مضامین سازمان‌دهنده‌ی تعلیم و تربیت عبارت‌اند از:

- آداب علم‌آموزی
- اهمیت استاد
- اهمیت تعلیم و تربیت
- صبر در راه علم‌آموزی
- نحوه‌ی آموزش
- نحوه‌ی مواجهه با شاگرد

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، ۶ مضمون سازمان‌دهنده برای ۳۳۲ مضمون پایه به‌دست آمد. جدول زیر وزن مضامین پایه‌ی هریک از مضامین شش‌گانه بالا را نشان می‌دهد.

وزن مضامین سازمان‌دهنده تعلیم و تربیت در تفاسیر

بیشترین وزن مربوط به مضمون سازمان‌دهنده به نحوه‌ی مواجهه با شاگرد اختصاص دارد که در نمودار بالا مشخص است. پس از آن، مضامین اهمیت استاد، اهمیت تعلیم و تربیت، آداب علم‌آموزی، نحوه‌ی آموزش قرار دارند و کمترین وزن نیز مربوط به صبر در راه علم‌آموزی است.

۳-۳- تحلیل و شناسایی مضمون فراگیر

معمولاً پس از مشخص شدن مضامین پایه و سازمان‌دهنده با استفاده از طبقه‌بندی مضامین سازمان‌دهنده و مشخص کردن محدوده‌ی کلی آن‌ها، راه رسیدن به مضامین فراگیر هموار می‌شود؛ اما با توجه به اینکه در این تحقیق، مضمون فراگیر با عنوان تعلیم و تربیت مشخص شده بود؛ بنابراین، مسیر استقرار مضامین پایه و سازمان‌دهنده به این عنوان فراگیر ختم می‌شود. بررسی‌های دقیق نویسندگان مقاله و تلاش برای طبقه‌بندی دقیق مضامین سازمان‌دهنده نشان می‌دهد که این مسیر به‌خوبی طی شده است و همه‌ی عناوین مضامین سازمان‌دهنده ذیل عنوان مضمون فراگیر قرار دارند. جدول ذیل وزن مضامین پایه و سازمان‌دهنده را ذیل عنوان مضمون فراگیر تعلیم و تربیت نشان می‌دهد.

۰,۳۷۱	۱	سؤال پرسیدن به وقتش	آداب علم‌آموزی	تعلیم و تربیت
۱,۱۱۳	۳	نافرمانی نکردن نسبت به استاد		
۰,۳۷۱	۱	استاد باید برای نحوه‌ی برخورد استدلال بیاورد.		
۲,۹۶۸	۸	ادب و تواضع نزد استاد		
۱,۸۵۵	۵	ادب و فروتنی برای علم‌آموزی		
۱,۱۱۳	۳	فروتنی برای علم‌آموزی		
۱,۱۱۳	۳	تعهدگیری خضر و تعهدسپاری موسی در مسائل آموزشی		
۱,۱۱۳	۳	آموزش صبر و حوصله نیاز دارد.		
۰,۷۴۲	۲	پرسش برای علم‌آموزی		
۲,۲۲۶	۶	ادب در علم‌آموزی		
۲,۹۶۸	۸	معذرت‌خواهی پس از ارتکاب اشتباه		
۶,۶۷۸	۱۸	کسب اجازه برای علم‌آموزی		
۰,۷۴۲	۲	تواضع برای علم‌آموزی		
۱,۱۱۳	۳	عذرخواهی از معلم		
۲,۹۶۸	۸	تسلیم و سکوت در برابر معلم		
۰,۳۷۱	۱	مخالفت نکردن با معلم		
۰,۷۴۲	۲	درخواست موسی از خضر برای علم‌آموزی		
۱۸,۹۸۱۹۲	۵۳	تکرار و وزن کد سازمان‌دهنده		

تعلیم و تربیت	اهمیت استاد	۱,۸۵۵	۵	فراق میان استاد و شاگرد سخت‌ترین اندوه‌ها است.
		۰,۳۷۱	۱	انسان برای رسیدن به کمال نیازمند استاد است.
		۰,۷۴۲	۲	ارزش جست‌وجوی استاد معرفت
		۲,۲۲۶	۶	باید دنبال استاد بود.
		۱,۸۵۵	۵	برای رسیدن به رشد به استاد نیاز داریم.
	اهمیت تعلیم و تربیت	تکرار و وزن کد سازمان‌دهنده		
		۰,۷۴۲	۲	تعلیم و تعلم واجب است.
		۴,۰۸۱	۱۱	تخطی نکردن از قول و قرار
		۵,۹۳۶	۱۶	دستور خدا برای مسافرت برای آموختن
		۳,۷۱	۱۰	تحمل سختی برای دانش
		۳,۷۱	۱۰	هدف از دیدار، آموختن دانشی جدید است.
		۲,۵۹۷	۷	شیطان مانع علم‌آموزی
	تکرار و وزن کد سازمان‌دهنده			
	علم‌آموزی صبر در راه	۲,۲۲۶	۶	بی‌صبری مانع علم‌آموزی
		۴,۴۵۲	۱۲	صبر شرط علم‌آموزی
۳,۳۳۹		۹	قول موسی برای بردباری	
تکرار و وزن کد سازمان‌دهنده				
۹,۱۴۶۵۳	۲۷			

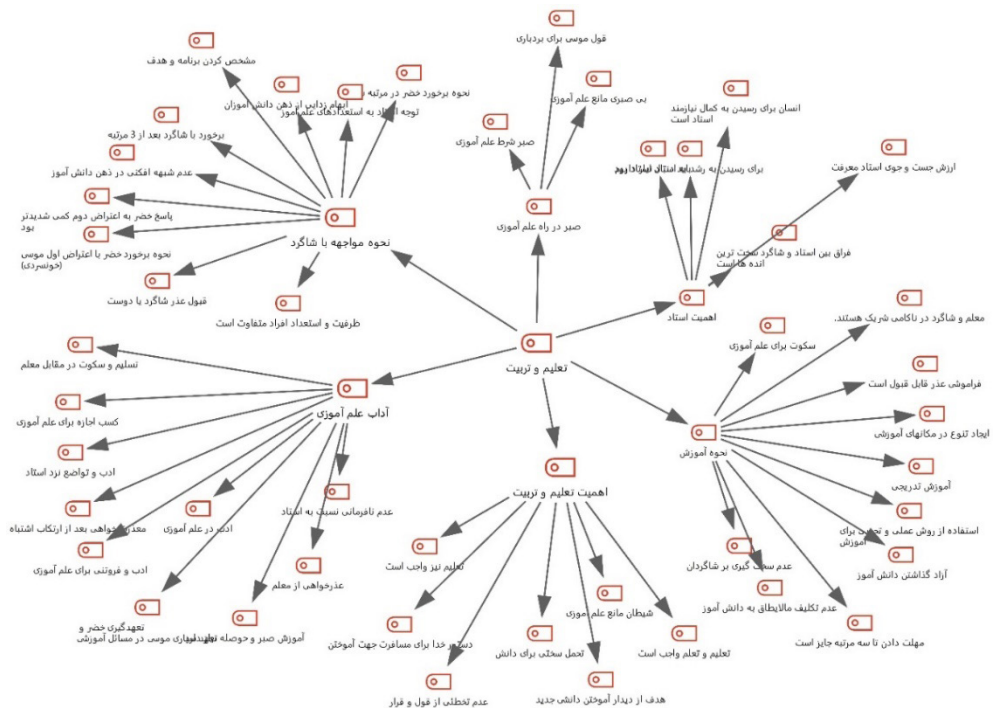
۰,۳۷۱	۱	ندادن تکلیف مالایطاق به دانش آموز	نحوه آموزش	توجه و تربیت شاگرد
۰,۳۷۱	۱	محدود نکردن تعلیم و تعلم به زمان و مکان خاص		
۰,۳۷۱	۱	ایجاد تنوع در مکان‌های آموزشی		
۰,۷۴۲	۲	آموزش تدریجی		
۲,۵۹۷	۷	سخت‌گیری نکردن بر شاگردان		
۰,۳۷۱	۱	مراعات نظم در آموزش		
۱,۸۵۵	۵	سکوت برای علم‌آموزی		
۰,۳۷۱	۱	به فکر واداشتن دانش‌آموز		
۰,۳۷۱	۱	توجه به حالات روحی و جسمی شاگرد هنگام تعلیم		
۰,۷۴۲	۲	مهلت دادن تا سه مرتبه جایز است.		
۱,۱۱۳	۳	استفاده از روش عملی و تجربی برای آموزش		
۰,۳۷۱	۱	فراموشی عذر قابل قبول است.		
۰,۳۷۱	۱	به‌کارگیری شیوه‌های آموزشی متناسب با استعداد علم‌آموز		
۰,۳۷۱	۱	معلم و شاگرد در ناکامی شریک هستند.		
۰,۷۴۲	۲	ندادن تکلیف مالایطاق به دانش‌آموز		
۰,۷۴۲	۲	آزاد گذاشتن دانش‌آموز		
۱۰,۹۴۵۲۲	۳۲	تکرار و وزن کد سازمان‌دهنده	نحوه مواجهه با شاگرد	
۰,۳۷۱	۱	ابهام‌زدایی از ذهن دانش‌آموزان		
۱,۱۱۳	۳	ظرفیت و استعداد افراد متفاوت است.		
۰,۳۷۱	۱	مواخذه‌ی شاگرد توسط استاد جایز است.		
۰,۷۴۲	۲	مشخص کردن برنامه و هدف		
۴,۴۵۲	۱۲	پاسخ خضر به اعتراض دوم کمی شدیدتر بود.		
۰,۳۷۱	۱	عتاب بیشتر در مرتبه‌ی بعد		
۲,۹۶۸	۸	قبول عذر شاگرد یا دوست		
۰,۳۷۱	۱	بیان حکمت کارها یا گفتارها به شاگرد		
۴,۴۵۲	۱۲	نحوه‌ی برخورد خضر در مرتبه‌ی سوم		
۱,۸۵۵	۵	برخورد با شاگرد پس از ۳ مرتبه		
۵,۵۶۵	۱۵	نحوه‌ی برخورد خضر با اعتراض اول موسی (خونسردی)		
۲,۹۶۸	۸	توجه استاد به استعدادهای علم‌آموز		
۶,۳۰۷	۱۷	شبهه نینداختن در ذهن دانش‌آموز		
۳۱,۱۱۳۵۱	۸۵	تکرار و وزن کد سازمان‌دهنده		

۴- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پس از آنکه جدول نهایی مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر نهایی شد و خبرگان آن را تأیید کردند و پایایی و روایی آن تثبیت گردید، نوبت به بررسی مضامین تعلیم و تربیت در تفاسیر می‌رسد. همان‌گونه در بالا اشاره شد، مضامین سازمان‌دهنده به‌ترتیب وزن و تعداد مضامین پایه از این قرارند:

وزن مضامین پایه	کد سازمان‌دهنده	کد فراگیر
۶,۲۳	اهمیت استاد	تعلیم و تربیت
۹,۱۴	صبر در راه علم‌آموزی	
۱۰,۹۴	نحوه‌ی آموزش	
۱۸,۹۸	آداب علم‌آموزی	
۲۳,۵۷	اهمیت تعلیم و تربیت	
۳۱,۱۱	نحوه‌ی مواجهه با شاگرد	
۱۰۰		جمع کل

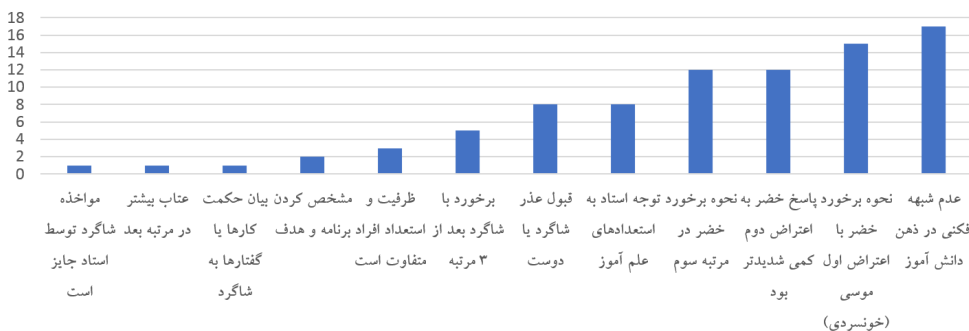
درواقع، از نظر مفسران قرن ۱۵ مهم‌ترین مسائل تعلیم و تربیت که در تفاسیر خود بدان پرداخته‌اند، از لحاظ اولویت و تکرار، به‌ترتیب مسائل شش‌گانه‌ی بالا هستند. شمای ذیل نیز تصویر کلی مضمون تعلیم و تربیت و مضامین سازمان‌دهنده و برخی از مهم‌ترین مضامین پایه را نشان می‌دهد.

۱-۴- مضمون نحوی مواجهه با شاگرد در تفاسیر

همان‌گونه که در بالا اشاره شد، مضمون نحوی مواجهه با شاگرد بیشترین وزن را میان سایر

وزن مضامین نحوی مواجهه با شاگرد در تفاسیر

با توجه به اینکه تعداد مضامین پایه بسیار زیاد است، به مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم که از

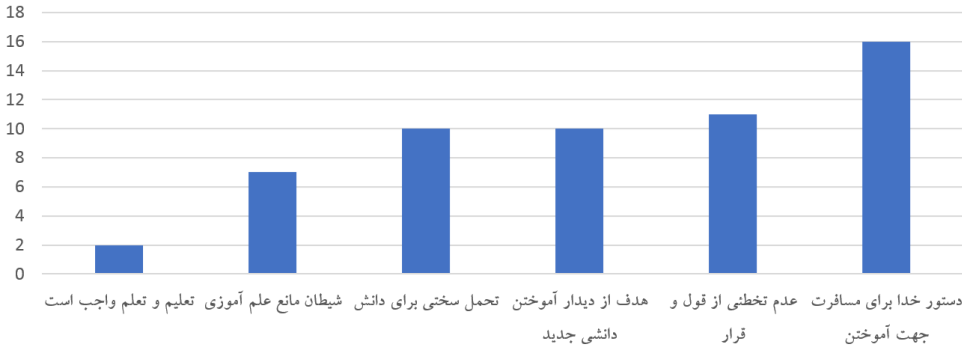
نظر مفسران موردتوجه بیشتری قرار گرفته‌اند و بیشتر تکرار شده‌اند. از دیدگاه تفاسیر گوناگون، شبهه نینداختن در ذهن شاگرد مهم‌ترین مسئله در تعلیم و تربیت است، به‌گونه‌ای که این مضمون تقریباً در همه‌ی تفاسیر موردتوجه قرار گرفته است. ایجاد شبهات بی‌پاسخ میان مردم به‌صورت کلی سبب کاهش اعتماد به دین، تغییر در سبک زندگی، ضعف در تعهد دینی و... می‌شود (شجاعی، ۱۳۹۸). با توجه به اینکه معلم به‌عنوان یک الگو و راهنما، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری شخصیت و باورهای دانش‌آموزان ایفا می‌کند، این نقش در حوزه‌ی دین‌داری نیز بسیار پررنگ است؛ بنابراین، اگر شبهه‌ای از طریق گفتار یا رفتار معلم در ذهن دانش‌آموز ایجاد گردد و بدون پاسخ بماند، اثر مخربی بر اعتقادات دانش‌آموز می‌گذارد و ممکن است مسیر زندگی معنوی و حتی دنیوی دانش‌آموزان را تغییر دهد؛ بنابراین، تأکید تفاسیر بر شبهه نینداختن در ذهن دانش‌آموزان بسیار مهم و حیاتی است و اگر استاد و معلم از باب ایجاد شوک یا بیدار کردن غریزه‌ی کنجکاوی و یا جلب‌توجه دانش‌آموزان مطلب شبهه‌داری را بیان می‌کند و رفتار خلاف عادت از خود بروز می‌دهد، باید سریع‌تر به این شبهه پاسخ دهد و از ذهن دانش‌آموز ابهام‌زدایی کند.

۳ مضمون بعدی که تقریباً وزن نزدیک‌تری به یکدیگر دارند، نحوه‌ی برخورد خضر به‌عنوان استاد با اعتراضات موسی به‌عنوان شاگرد است. نحوه‌ی برخورد خضر با اعتراضات موسی که به‌نوعی برخلاف تعهد اولیه‌ی او مبنی بر سکوت و اعتراض نکردن به اعمال خضر به‌عنوان استاد بود، نشان می‌دهد که استاد باید در برخورد با اشتباه‌های دانش‌آموز، به‌صورت سلسله‌مراتبی و تدریجی عمل کند و اگر شاگرد در هر مرحله، به اشتباه خود پی برد و آن را جبران کرد، برخورد سخت‌گیرانه لزومی ندارد. به همین علت، این سه مضمون پایه در تفاسیر موردتوجه قرار گرفتند. مضمون بعدی که موردتوجه تفاسیر قرار گرفته است، توجه استاد به استعدادها و دانش‌آموز است. استاد باید ابتدا استعدادها و دانش‌آموز را شناسایی کند و سپس بر اساس استعدادها و شیوه‌ی آموزشی مناسبی را طراحی کند و همان‌گونه که در مضامین دیگر اشاره شد، بر اساس استعدادها و آموزش‌ها، توقعاتی در حد توان دانش‌آموز داشته باشد.

۲-۴- وزن مضامین پایه‌ی اهمیت تعلیم و تربیت در تفاسیر

مضمون اهمیت تعلیم و تربیت دومین مضمون در میان مضامین سازمان‌دهنده است که شامل ۶ مضمون پایه است. نمودار زیر مضامین پایه‌ی اهمیت تعلیم و تربیت را به‌ترتیب فراوانی نشان می‌دهد.

وزن مضامین اهمیت تعلیم و تربیت در تفاسیر

در اهمیت تعلیم و تربیت هیچ تردیدی وجود ندارد، چنانکه آیات و روایات فراوانی درباره‌ی آن وارد شده است. در واقع، تعلیم و تربیت یکی از اهداف پیامبران و مقوله‌ی مهمی در زندگی انسان است (مقدسی و احسانی، ۱۴۰۰). مفسران شیعی قرن ۱۵ هم به این مسئله توجه جدی داشته‌اند و علی‌رغم اینکه عناوین مضامین پایه این موضوع ۶ عنوان است؛ اما به سبب تکرار در تفاسیر مختلف، وزن بیشتری را به خود اختصاص داده است.

دستور خدا برای مسافرت به‌منظور آموختن مهم‌ترین مضمون در میان مضامین پایه‌ی اهمیت تعلیم و تربیت است. در واقع، این مسئله نشان می‌دهد که تعلیم و تربیت آن‌چنان اهمیت بالایی دارد که خداوند متعال به پیامبر اولوالعزم خویش دستور می‌دهد که برای فراگیری علم دانش اقدام به مسافرت کند. در واقع، دوری مسافت و سختی و مشقتی که به سبب مسافرت بر انسان عارض می‌شود، نمی‌تواند مانع علم‌آموزی گردد و همین مسئله اهمیت بالای تعلیم و تربیت را نشان می‌دهد.

دومین مضمون تخطی نکردن از قول و قراری است که برای فراگیری میان استاد و شاگرد ردوبدل شده است. در داستان موسی و خضر، پس از اینکه موسی اجازه‌خواست تا از محضر خضر بهره‌مند شود، قول و قراری میان آنان گذاشته شد که همین قول و قرار نشان‌دهنده‌ی اهمیت تعلیم و تربیت است.

مضمون دیگری که نشان می‌دهد تعلیم و تربیت اهمیت دارد، مضمون هدف از دیدار، آموختن دانشی جدید از سوی موسی است. از دید مفسران، آموختن دانش جدید چنان اهمیت دارد که خداوند به موسی امر می‌کند تا برای رسیدن به آن مسافرت نماید و سختی‌های این مسیر را تحمل کند.

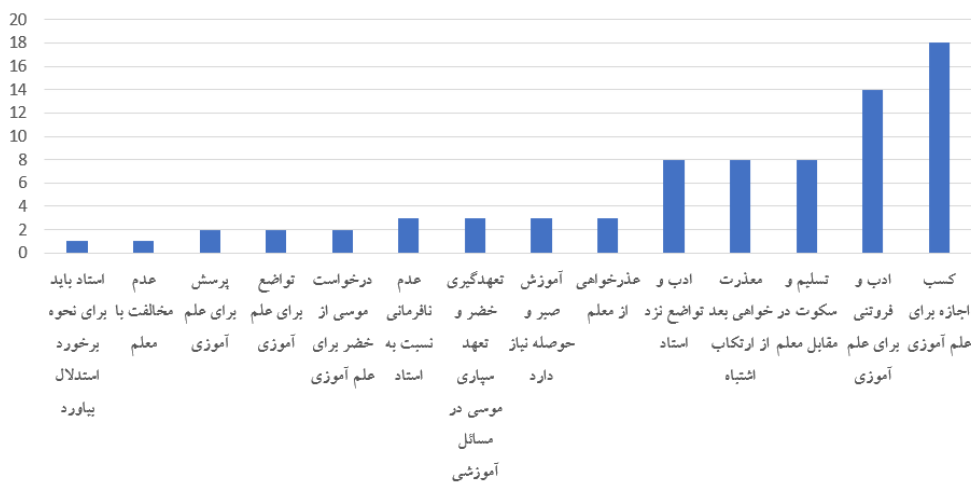
مضامین «تحمل سختی برای آموختن دانش» و «شیطان مانع علم‌آموزی است» هم نشان‌دهنده‌ی اهمیت تعلیم و تربیت است تا جایی که شیطان تلاش می‌کند که مانع علم‌آموزی افراد شود و

همین مسئله نشان‌دهنده‌ی اهمیت تعلیم و تربیت و علم‌آموزی است. مضمون «تعلیم و تربیت واجب» مضمون آخر در این بخش است که به‌صورت مستقیم در برخی از تفاسیر به آن اشاره شده است.

۳-۴- وزن مضمون آداب علم‌آموزی در تفاسیر

مضمون سوم که بیشترین وزن را در میان مضامین داشته، عبارت است از آداب علم‌آموزی که در رتبه‌ی دوم مضامین سازمان‌دهنده‌ی تعلیم و تربیت قرار گرفته است. نمودار زیر مضامین پایه‌ی آداب علم‌آموزی را به‌ترتیب فراوانی نشان می‌دهد.

وزن مضامین آداب علم‌آموزی در تفاسیر

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، بیشترین وزن مربوط به کسب اجازه برای علم‌آموزی است. در واقع از دید مفسران، کسب اجازه از استاد برای تلمذ و شاگردی اولین و مهم‌ترین ادب از آداب تعلیم و تربیت است. کسب اجازه از استاد برای شروع تلمذ ابعاد مختلفی را در برمی‌گیرد. بعد ادب و نزاکت اولین بعد از کسب اجازه از استاد است. بعد دوم می‌تواند ناظر به یکی از مضامین پایه، مضمون نحوه‌ی مواجهه با شاگرد یعنی شناسایی استعدادها و دانش‌آموز باشد؛ به این معنی که وقتی دانش‌آموز از استاد کسب اجازه می‌کند، استاد بر اساس توانایی و استعدادها و دانش‌آموز اجازه‌ی شروع علم‌آموزی را می‌دهد و یا این اجازه را تا کسب آمادگی دانش‌آموز به تأخیر می‌اندازد. به‌رحال، از دید تفاسیر، مهم‌ترین مضمون پایه‌ی آداب علم‌آموزی کسب اجازه

از استاد است.

ادب و فروتنی برای علم‌آموزی دومین مضمونی است که وزن بیشتری را به خود اختصاص داده است. این مضمون کمی وسیع‌تر از مضمون ادب و فروتنی برابر استاد است. در واقع، شاگرد برای علم و علم‌آموزی ارزش قائل باشد و شأن بالای آن را درک کند و مقام خویش را در این مسیر دریابد. همین مسئله سبب فروتنی بیشتر او می‌شود و راه علم‌آموزی و افزایش علم نیز بیش‌ازپیش برای او باز خواهد شد، چنانکه در روایتی که امیرالمؤمنین^(ع) از پیامبر اکرم^(ص) نقل فرمودند: هر آن فردی که برای خدا دانشی بیاموزد، هیچ دری از دانش به روی او گشوده نخواهد شد، مگر آنکه در اندرون خود کمبود بیشتری احساس کند و فروتنی او در میان مردم نیز بیشتر خواهد شد (فتال نیشابوری، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱).

تسلیم و سکوت در مقابل معلم مضمون بعدی است. در مضمون سازمان‌دهنده‌ی استاد، به اهمیت استاد در تعلیم و تربیت اشاره خواهد شد و اینکه برای رسیدن به استادی که بتواند انسان را به کمال و رشد برساند و به سرمنزل مقصود رهنمون شود، باید سال‌ها جستجو کرد و مرارت‌های فراوانی را متحمل شد (نجم رازی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۸). پس از اینکه این مرارت‌ها و تلاش‌ها نتیجه داد و انسان استاد واقعی را پیدا کرد، باید برای کسب علم و دانش و فیض بردن از محضر او سکوت کند و تسلیم او باشد (عبدالله بن قطب، ۱۳۸۴، ص ۲۱۴). هرچند بسیاری این ویژگی را برای اساتید عرفان و سیروسلوک اختصاص داده‌اند؛ اما در علوم دیگر نیز، هنگامی که شاگرد استادی را یافت که در آن علم یا فن سرآمد روزگار است، باید برای بهره‌مندی بیشتر از استاد، در محضر استاد سکوت کند و تسلیم اوامر او باشد.

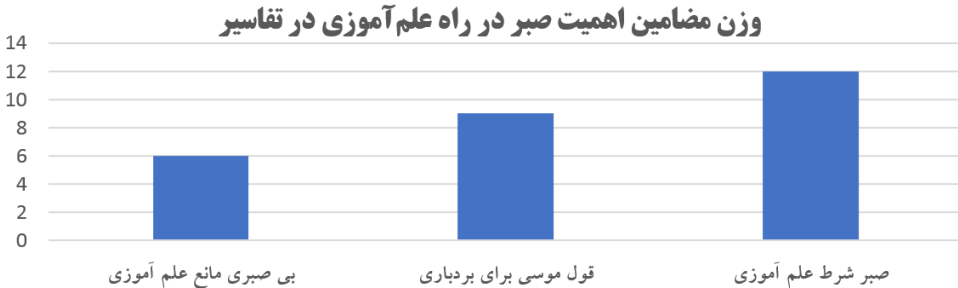
مضمون عذرخواهی پس از ارتکاب اشتباه مضمون بعدی است که بیشترین وزن را به خود اختصاص داده است. شاگرد در محضر استاد باید بیشترین احترام و ادب را از خود نشان بدهد و از دستورهای استاد به‌خوبی پیروی کند تا در راه رسیدن به علم یا رشد یا کمال توفیق به‌دست آورد، اما به هر ترتیب ممکن است، در راه اجرای اوامر استاد اشتباهی از شاگرد سر بزند در این صورت، وظیفه‌ی شاگرد عذرخواهی و تلاش برای جبران گذشته است؛ بنابراین، از دید تفاسیر، این مسئله نیز از اهمیت بالایی برخوردار است و وزن بیشتری نیز به خود اختصاص داده است. مضمون پنجم که وزن بیشتری در میان آداب علم‌آموزی به‌دست آورده است، مضمون ادب و تواضع نزد استاد است. اهمیت این موضوع به‌قدری است که کتاب‌های متعددی در این زمینه نوشته شده و طیف وسیعی از کارهایی را گوشزد کرده‌اند که شاگرد نباید نزد استاد انجام بدهد (شهید ثانی، ۱۳۵۶، ص ۱۱۹-۱۵۶).

۴-۴- وزن مضامین پایه‌ی نحوه‌ی آموزش

مضمون بعدی که بیشترین وزن را در میان مضامین دارد، عبارت است از نحوه‌ی آموزش که در رتبه‌ی چهارم مضامین سازمان‌دهنده‌ی تعلیم و تربیت قرار گرفته است. نمودار زیر مضامین پایه‌ی نحوه‌ی آموزش را به‌ترتیب فراوانی نشان می‌دهد.

۴-۵- وزن مضامین پایه‌ی اهمیت صبر در راه علم‌آموزی

اهمیت صبر در راه علم‌آموزی مضمون بعدی است که در رتبه‌ی پنجم مضامین سازمان‌دهنده‌ی تعلیم و تربیت قرار گرفته است. صبر به معنای نگهداری و کنترل نفس در حالت خاصی است که سبب پایداری در انجام کارهای سخت، تحمل سختی‌ها و مشکلات می‌شود (خرمائی و دیگران، ۱۳۹۳). نمودار زیر مضامین پایه‌ی اهمیت صبر در راه علم‌آموزی را به ترتیب فراوانی نشان می‌دهد.

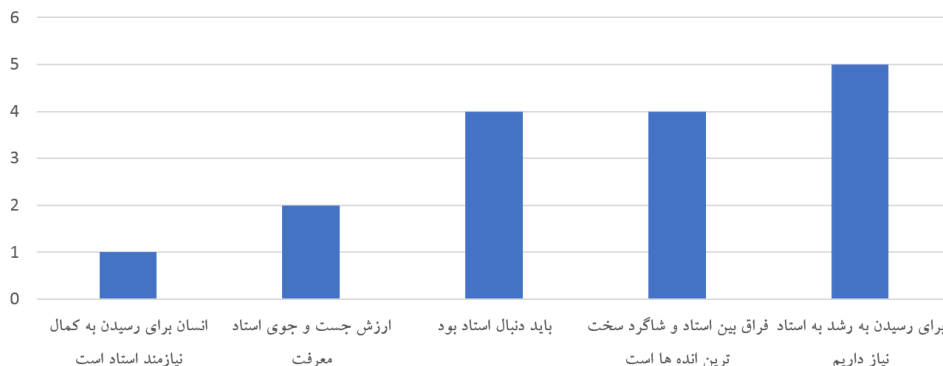

صبر به سبب وزنی که در میان تفاسیر مختلف داشت، در اینجا به‌عنوان یک مضمون سازمان‌دهنده‌ی مستقل مدنظر قرار گرفته است. صبر در عرصه‌های مختلف زندگی اهمیت دارد؛ اما از دید مفسران قرن ۱۵، در تعلیم و تربیت نیز از اهمیت خاصی برخوردار است. از دید مفسران، صبر یکی از شروط علم‌آموزی است و بدون صبر علم‌آموزی میسر نمی‌شود. مضمون قول و تعهد موسی برای صبر و بردباری در همراهی استاد یکی دیگر از مضامین پایه است که نشان‌دهنده‌ی اهمیت صبر در تعلیم و تربیت است. اهمیت صبر در راه علم‌آموزی به‌اندازه‌ای است که خضر از موسی برای صبر و بردباری قول گرفت و هنگامی که مشخص شد، موسی صبر ندارد، از ادامه‌ی آموزش محروم گردید. آخرین مضمون اهمیت صبر، مضمون بی‌صبری مانع علم‌آموزی است. همان‌گونه که در مضمون قبلی توضیح داده شد، فقدان صبر و تحمل در مسیر علم‌آموزی سبب محرومیت دانش‌آموز از علم‌آموزی و محضر استاد می‌شود.

۴-۶- مضمون پایه‌ی اهمیت استاد در تفاسیر

مضمون اهمیت استاد آخرین مضمون از مضامین تعلیم و تربیت است که کمترین وزن را به خود اختصاص داده است. آیات مختلف قرآن و نیز بسیاری از روایات اسلامی درباره‌ی اهمیت استاد و نیز احترام گذاشتن به استاد و مقام استادی وارد شده‌اند (خادمی، ۱۳۸۷). نمودار زیر وزن مضامین پایه‌ی ذیل اهمیت استاد را در میان تفاسیر قرن ۱۵ نشان می‌دهد.

وزن مضامین اهمیت استاد در تفاسیر

همان‌گونه که گفته شد، درباره‌ی اهمیت استاد در تعلیم و تربیت مطالب فراوانی نگاشته شده و برخی استاد و معلم را یکی از اضلاع مهم تعلیم و تربیت برشمرده‌اند (اعرابی، ۱۳۹۸، ص ۲-۳). همین مسئله و توجه به اهمیت استاد در تفاسیر نیز به چشم می‌خورد. شاید سؤال باشد که با توجه به همهی مطالبی که درباره‌ی اهمیت و احترام به استاد در آیات و روایات آمده، چرا مضمون اهمیت استاد در رتبه‌ی آخر اهمیت قرار گرفته است. علت این امر می‌تواند آن باشد که سیره‌ی علما این است که درباره‌ی مطلبی که ابعاد آن روشن است، توضیح بسیاری نمی‌دهند و به جای اینکه به اهمیت و ضرورت آن مسئله بپردازند، به بیان فروع و لوازم آن مسئله می‌پردازند؛ مانند اینکه به بیان جستجوی استاد، وجود احترام به استاد و... اشاره کرده‌اند.

«برای رسیدن به رشد به استاد نیاز داریم» اولین مضمون پایه در اهمیت استاد است. یکی دیگر از مضامینی که اهمیت استاد را نشان می‌دهد، مضمون «فراق و جدایی از استاد سخت‌ترین انده‌ها» است. این عنوان نشان می‌دهد که جدا شدن از استاد و یا محروم شدن از محضر استاد اندوه فراوانی به بار می‌آورد که ادامه‌دار نیز خواهد بود. مضامین بعدی اعم از «باید به دنبال استاد بود»، «ارزش جستجوی استاد معرفت» و اینکه «انسان برای رسیدن به کمال نیاز به استاد دارد»، همگی نشان‌دهنده‌ی اهمیت بالای استاد است.

منابع

- اشرفی، عباس؛ «اهداف قصص قرآنی»؛ پژوهش‌های قرآنی، دوره‌ی ۲۵-۲۶، شماره‌ی ۷، ۱۳۸۰ ش.
- اعرابی، احمدرضا؛ «سه ضلع مثلث آموزش»؛ رشد آموزش فیزیک، شماره‌ی ۳۵، ۱۳۹۸ ش.
- امین، نصرت بیگم؛ تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: کتاب‌فروشی ثقفی، بی‌تا.
- انصاریان، حسین؛ تفسیر حکیم؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: دار العرفان، بی‌تا.
- اووه، فلیک؛ کتاب درآمدی بر تحقیق کیفی؛ تهران، نشر نی، ۱۴۰۱ ش.
- بروجردی، محمدابراهیم؛ تفسیر جامع؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: کتابخانه صدر، بی‌تا.
- پاکتچی، احمد؛ نقد متن؛ تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۲ ش.
- ثقفی تهرانی، محمد؛ روان جاوید در تفسیر قرآن مجید؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: برهان، بی‌تا.
- جعفری، یعقوب؛ تفسیر کوثر؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: هجرت، بی‌تا.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از فضلا؛ پیام قرآن؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: دار الکتب الإسلامية، بی‌تا.
- جوادی آملی، عبدالله؛ تسنیم؛ قم: مرکز اسراء، ۱۳۹۹ ش.
- حدادی، مرتضی؛ «نکات تربیتی مربیگری در داستان موسی و خضر^(ع) از منظر قرآن و روایات»؛ پژوهش‌های مطالعات اسلامی معاصر، دوره‌ی ۲، شماره‌ی ۱، ۱۴۰۲ ش.
- حکیم، محمدتقی؛ الأصول العامة للفقہ المقارن؛ مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام، جامع فقه اهل‌بیت علیهم‌السلام ۲؛ بی‌جا: مجمع جهانی اهل‌بیت^(ع)، بی‌تا.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر و جمعی از محققان؛ تفسیر راهنما؛ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی علمیه قم و مرکز فرهنگ و معارف قرآن، جامع تفاسیر نور ۳، قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، بی‌تا.
- حیدری، فتانه؛ کرمی، علی؛ محمدی‌کیش، فهیمه؛ «بررسی تأثیر سبک مدیریت آزادگذاری بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه اول»؛ پژوهش‌های مدیریت در جهان اسلام، دوره‌ی ۱۷، شماره‌ی ۵، ۱۴۰۲ ش.
- خادمی، عین‌الله؛ «اهمیت احترام و محبت به استاد و راه‌های ابراز آن از دیدگاه آیات و روایات»؛ انسان پژوهی دینی، دوره‌ی ۱۶، شماره‌ی ۵، ۱۳۸۷ ش.
- خرمائی، فرهاد؛ فرمانی، اعظم؛ سلطانی، اسماعیل؛ «نقش صبر به‌عنوان یک فضیلت اخلاقی و شخصیت در پیش‌بینی ناامیدی دانشجویان»؛ اخلاق پزشکی، دوره‌ی ۲۸، شماره‌ی ۸، ۱۳۹۳ ش.
- خنیفر، حسین؛ اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی؛ تهران: نگاه دانش، ۱۳۹۶ ش.
- رستمی‌هرانی، علیرضا؛ «مطالعه‌ی تطبیقی تفسیر سوره‌ی فرقان از منظر آیت‌الله سبحانی و علامه طباطبایی»؛ مطالعات تفسیری، دوره‌ی ۴۰، شماره‌ی ۱۰، ۱۳۹۸ ش.
- سبحانی تبریزی، جعفر؛ منشور جاوید؛ بی‌جا: مؤسسه امام صادق علیه‌السلام، ۱۳۹۰.
- سلطانی، عبدالله و دیگران، «مقایسه‌ی دانش‌آموزان پسر سال اول دبیرستانی دارای سبک‌های پرورش

- مختلف (آزادگذاری، آمرانه و اقتدار منطقی) از لحاظ سازگاری هیجانی، اجتماعی و تحصیلی در شهر اهواز؛ زن و مطالعات خانواده، دوره‌ی ۲۳، شماره‌ی ۶، ۱۳۹۳ ش.
- سیدکریمی حسینی، عباس؛ تفسیر عَلَّیْن؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: اسوه، بی‌تا.
 - شاهرودی، محمد رضا و نورانی نگار، مرضیه؛ «آداب شاگردی و استادی در بازخوانی آیات مرتبط با موسی (ع) و خضر (ع)»؛ پژوهش‌های قرآن و حدیث، دوره‌ی ۱۲، شماره‌ی ۴۸، ۱۳۹۴ ش.
 - شجاعی، حسن؛ «بررسی عوامل دین‌گریزی از منظر جوامع اسلامی و قرآن کریم»؛ روان‌شناسی و علوم رفتاری ایران، دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۵، ۱۳۹۸ ش.
 - شرف‌الدین، جعفر؛ الموسوعة القرآنیة؛ جامع تفاسیر نور ۳، لبنان- بیروت: دار التقریب بین المذاهب الاسلامیة، ۱۴۲۰ ق.
 - شهید ثانی؛ آداب تعلیم و تربیت در اسلام؛ ترجمه‌ی سید محمدباقر حجتی؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۶ ش.
 - شیخ‌زاده، محمد و بنی‌اسد، رضا؛ تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها؛ قم: لوگوس، ۱۴۰۰ ش.
 - صادقی تهرانی، محمد؛ البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن؛ جامع تفاسیر نور ۳، قم: مکتبه‌ی محمد الصادقی الطهرانی، ۱۴۱۹ ق.
 - الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات، بی‌تا.
 - طباطبایی، محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ ترجمه‌ی محمد باقر موسوی؛ جامع تفاسیر نور ۳، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم و دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
 - طیب، عبدالحسین؛ أظیب البیان فی تفسیر القرآن؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: اسلام، بی‌تا.
 - عابدی جعفری، حسن و دیگران؛ «تحلیل مضمون و شبکه‌ی مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»؛ اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، شماره‌ی ۱۰، ۱۳۹۰ ش.
 - عبدالله بن قطب؛ مکاتیب؛ قم: قائم آل محمد (عج)، ۱۳۸۴ ش.
 - عترت‌دوست، محمد و زاهد، رقیه؛ «کاربست روش تحلیل مضمون برای فهم موضوعات قرآنی در فرهنگ اسلامی (مطالعه موردی شبکه مضامین سوره انبیاء)»؛ دین و ارتباطات، دوره‌ی ۶۳، شماره‌ی ۳۰، ۱۴۰۲ ش.
 - فتال نیشابوری، محمدبن‌احمد؛ روضة الواعظین؛ مجتبی فرجی و غلامحسین مجیدی؛ دانشنامه اخلاق اسلامی (کتابخانه نسخه ۲)؛ بی‌جا: دلیل ما، بی‌تا.
 - فرامرزی قراملکی، احد؛ روش‌شناسی مطالعات دینی (تحریری نو)؛ بی‌جا: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۵ ش.
 - فضل‌الله، محمدحسین؛ من وحی القرآن؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: دار الملاک للطباعة و النشر و التوزیع، بی‌تا.
 - قرائتی، محسن؛ تفسیر نور؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، بی‌تا.

- قرشی بنابی، علی‌اکبر؛ تفسیر احسن الحدیث؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: بنیاد بعثت، بی‌تا.
- کاشانی، محمدبن مرتضی؛ تفسیر المعین؛ به کوشش حسین درگاهی و محمود مرعشی؛ جامع تفاسیر نور ۳، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی^(ع)، بی‌تا.
- کرمی، محمد؛ التفسیر لکتاب الله المنیر؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: علمیه (چاپخانه)، بی‌تا.
- لطفی، امیرعلی؛ صفری، علی‌آقا؛ حکیمی، عبدالمؤمن؛ «مؤلفه‌های مدیریتی قرآن در قصه‌ی موسی و خضر»؛ قرآن و علم، دوره‌ی ۲۵، شماره‌ی ۱۳، ۱۳۹۸ ش.
- مدرسی، محمدتقی؛ من هدی القرآن؛ جامع تفاسیر نور ۳، بی‌جا: دار محیی الحسین علیه‌السلام، بی‌تا.
- مصطفوی، حسن؛ تفسیر روشن؛ قم: سروش، ۱۳۷۲ ش.
- مقدسی، فاطمه و احسانی، کیوان؛ «اهداف تعلیم و تربیت از منظر قرآن»؛ هفتمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های دینی و اسلامی، حقوق، علوم تربیتی و روانشناسی، ۱۴۰۰ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان؛ تفسیر نمونه؛ جامع تفاسیر نور ۳، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۳۷۴ ش.
- میراحمدی، عبدالله و طالبی طرقی، فرشته؛ «بررسی تحلیلی ظرایف و اشارات داستان حضرت موسی و خضر^(ع) بر مبنای روایات تفسیری فریقین»؛ تفسیر پژوهی، دوره‌ی ۱۳، شماره‌ی ۷، ۱۳۹۹ ش.
- نجارزادگان، فتح‌الله؛ تفسیر تطبیقی (بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن و معارفی از آیات در دیدگاه فریقین)؛ بی‌جا: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
- نجم‌رازی، عبدالله بن محمد؛ مرصاد العباد؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷ ش.
- یوسفی، لیلا؛ «تحلیل اصول تعلیمی برآمده از قصه‌ی حضرت موسی و خضر علیهم‌السلام»؛ مطالعات تفسیری آلاء الرحمن، دوره‌ی ۱۱، شماره‌ی ۱، ۱۴۰۱ ش.
- Boyatzis, Richard E. Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development. Thousand Oaks, United States: Sage Publications, 1998.
- Braun, Virginia, and Victoria Clarke. "Using Thematic Analysis in Psychology." Qualitative Research in Psychology, no. 3 (2006), page 77- 101 : 77- 101.
- Ryan, G.W, and H. r Bernard. Data Management and Analysis Methods. new York, United States of America: Sage Publications, 2000.